

*П.О. Нюхіна – аспірантка відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*

ФІНАНСОВІ УНІВЕРСАЛИ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ

В усі часи показником високого рівня культури суспільства було шанобливе ставлення до власного минулого, історії. Козацько-гетьманська держава, на думку багатьох учених, стала колискою сучасної української держави. Отже, посилена увага науковців до цього історичного періоду є природною. У вітчизняній науці історії держави і права досить докладно висвітлена тема правової системи Гетьманщини та окремих її аспектів, зокрема правового врегулювання фінансової системи. Відомі роботи Д.І. Багалія, І.Й. Бойка, М.П. Василенка, О.І. Гуржія та інших вчених. Втім, спостерігається недостатня увага науковців до такого джерела права доби Гетьманщини як козацькі універсали. В цій статті буде зроблено спробу визначити роль універсалів у врегулюванні фінансово-правової системи гетьманської держави. Отже, універсали, що відносилися до фінансово-правових питань тогочасної держави, назвемо фінансовими універсалами.

Установлення податків, порядок стягнення зборів, обіг грошової одиниці – ці питання врегульовували фінансові універсали. Саме з універсалів можна достовірно встановити, які саме податки збиралися на території Гетьманщини. Військовий податок (військова частина) [1, с. 527; 2, с. 196-197], показанщина [1, с. 81], покуховний податок [3, арк. 3], ярмарковий збір (ярмаркове мито) [4, с. 95-96], медова данина (медова десятина) [2, с. 384-385; 5, с. 101-103], тютюнова десятина [5, с. 243-244; 4, с. 108] побережне мито [2, с. 344-345], помірне мито [1, с. 723-724; 2, с. 162-163], погребельне мито [2, с. 240] – ось тільки частина податків та зборів, які згадуються в універсалах.

Структура більшості фінансових універсалів дуже схожа зі структурою фінансово-правової норми. Фінансово-правова норма має наступні особливості: державно-владний характер; імперативність, відсутність дозволу суб'єктам фінансово-правових відносин змінювати приписи держави та умови норм; безпосереднє визначення поведінки суб'єктів фінансово-правових відносин [6, с. 279-280]. Найраніший з відомих на даний час універсалів фінансового характеру, “Універсал Богдана Хмельницького Остафієві Стоматаєнку на збирання податків з іноземних купців” від 28 квітня (8 травня) 1654 р. [7, с. 142-143], має ознаки фінансово-правової норми. По-перше, його приписи мали державно-правовий характер, адже універсал видано гетьманом. По-друге, чітко встановлювалося коло осіб, з яких належало збирати гроші: “...од купцов чужоземскихъ, то ест от грековъ, ормяновъ и турковъ...” [7, с. 143]. По-третє, імперативно встановлені об'єкт оподаткування та розмір податку: “...од сорока соболей золотихъ шистъ, од сорока пупковъ соболичъ золотихъ два, од сорока куницъ зол[отыхъ] два, од бунта лисиць золотыхъ два, од іншихъ товаровъ

московскихъ од ста таляров битыхъ – зол[отыхъ] по пять...” [7, с. 143]. По четверте, поведінка суб’єктів установлювалася як обов’язок віддавати визначені платежі конкретній особі “дозорцеві”. По-п’яте, до порушників застосовувалися санкції: “Кгды бы нашъ який купецъ мѣл именем своимъ з товарами чужеземного купца зъ нашої землѣ выпроваживат и досвѣдчилъ бы ся того дозорца нашъ, теды позволяемъ ему той увесь товаръ забрать; з которого товару ему половину, а до скарбу войскового половицу належить...А если б которые спротивилис и оному вышъмененному дозорци нашому або факторомъ о повинности звиклой отдавать не похотѣли, такових приказуемъ полковникомъ, сотникомъ, атаманомъ карать и во всем дозорци нашому помочнимъ быти, иначей не чинячи под сроким каранемъ войсковимъ.” [7, с. 143].

Ще одним прикладом того, що фінансові універсали дуже близькі до фінансово-правової норми в її сучасному розумінні, є “Універсал Івана Мазепи щодо порядку стягнення індукти та евекти в Гетьманщині” від 21 грудня 1703 р. [2, с. 321-322]. У документі встановлено об’єкт оподаткування: “... яко отъ чужоземскихъ, такъ великороссійскихъ и малороссійскихъ вивозячихся и приповаючихся товаровъ...” [2, с. 322]. В універсалі прямо визначена поведінка суб’єктів: уповноваженим до збору податків особам наказується “... абы якъ самъ ексакторъ, так и факторы его, ничего нового въ той ексакції не пристановляли...” [6, с. 322]. Від платників податків вимагається “... жеби купецкіе и торговіе люде товаровъ своихъ от ексакції до скарбу Войскового неналежній не утаевали...” [2, с. 322]. За невиконання приписів універсалу встановлюється санкція: “... а такъ жебы той вижей вираденной волѣ нашої цѣле задосить чинилося, повторе и подесеяте грозно подъ неопуснимъ войсковимъ штрафомъ приказуемъ.” [2, с. 322].

Обіг грошових одиниць у країні також урегульовувався фінансовими універсалами. Такі універсали містили однозначний припис щодо поводження з певною грошовою одиницею, а також діяли по всій території країни (наприклад, “Універсал гетьмана Данила Апостола про заміну мідних грошей” від 16 червня 1730 р. [8, арк. 2]). Ураховуючи конкретні обставини, такі універсали могли стосуватися певної групи населення (наприклад, “Універсал Івана Мазепи до київських міщан з розпорядженням приймати при розрахунках старі низькопробні російські монети, так звані “чехи” від 10 січня 1703 р. [2, с. 301-302]), або адресуватися до певного полку (наприклад, “Універсал Павла Полуботка і генеральної старшини в Лубенський полк, з наказом приймати до обігу російську монету за винятком фальшивої” від 12 вересня 1722 р. [4, с. 128-129]; “Універсал Павла Полуботка і генеральної старшини в Чернігівський полк щодо розпізнавання та вилучення з обігу фальшивих монет” від 28 лютого 1723 р. [4, с. 286-287]).

Старшинські фінансові універсали зустрічаються рідко. У більшості своїй вони поширювали свою дію в межах певної територіальної одиниці. Наприклад: “Універсал стародубівського полковника Петра Рославця про

дозвіл збирати на розвій церкви Успіння у Новгородку Сіверському вагове з різних товарів, а також помірне з горілки та збіжжя” від 30 січня 1673 р. [1, с. 931], “Універсал генерального бунчужного Якова Лизогуба про делегування повноважень Антонові Давидовичу на збирання з дегтярів встановленого на військо податку” від 4 листопада 1721 р. [4, с. 549]. Ті ж універсали старшини, що певною мірою стосуються фінансових відносин у країні (наприклад, “Універсал чернігівського полковника Якова Лизогуба про підтвердження податкових пільг чернігівському цеху музик” від 19 січня 1689 р. [2, с. 628-629], “Універсал прилуцького полковника Івана Носа значковому товаришу Прилуцького полку Івану Біличу на звільнення від розмірового налогу з млина” від 8 березня 1713 р. [9, арк. 34]), радше відносимо до універсалів-привілеїв, тобто до тих, що надавали різноманітні пільги окремим групам населення чи конкретним особам.

Як бачимо, фінансові козацькі універсали є цінним першоджерелом дослідження історії формування фінансової системи Козацько-гетьманської доби. Подальше їх вивчення, на нашу думку, збагатить наукові дослідження конкретними цифрами та прикладами, а, можливо, надасть напрямок дослідження досі невідомих історико-правовій науці фактів.

Література

1. Універсали українських гетьманів від І. Виговського до І. Самойловича (1657–1687) [Текст] / І. Бутич та ін. (упоряд.) ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін. – К.; Л.: НТШ, 2004 – 1087 с.
2. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 [Текст] : [в 2 ч.] / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; Наукове товариство ім. Шевченка ; Центральний держ. історичний архів України, м. Київ ; [Павло Сохань (голов. ред.), Іван Бутич (упоряд.)]. – К.; Л. : НТШ, 2002. – Частина II. – 2006. – 798 с.
3. ЦДІАК України. – Ф. 51 : Генеральна військова канцелярія. – Оп. 3. – Спр. 3126.
4. Універсали Павла Полуботка. 1722–1723 [Текст] / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка ; Наукове товариство ім. Шевченка ; Центральний держ. історичний архів України ; [Павло Сохань (голов. ред), Вячеслав Риневич (упоряд.)]. – К., 2008. – 719 с.
5. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 [Текст] : [в 2 ч.] / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; Наукове товариство ім. Шевченка ; Центральний держ. історичний архів України, м. Київ / Павло Сохань (голов. ред.), Іван Бутич (упоряд.)]. – К.; Л. : НТШ, 2002. – Частина I. – 2002. – 780 с.
6. Юридична енциклопедія [Текст] : [в 6 т.] / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; [Редкол. : Шемшученко Ю. С. (голов. ред.) та ін.] – К. : Укр. енцикл., 1998-2004. – Т. 6. : Т-Я – 2004. – 765, [2] с.
7. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 [Текст] / І. Крип'якевич, І. Бутич (упоряд.) ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Альтернативи, 1998. – 383 с.
8. ЦДІАК України. – Ф. 51 : Генеральна військова канцелярія. – Оп. 3. – Спр. 3457.
9. ЦДІАК України. – Ф. 51 : Генеральна військова канцелярія. – Оп. 3. – Спр. 2846.